

УДК 502(1–71.3)(477)

DOI <https://doi.org/10.32851/2226-0099.2021.117.37>

ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ, СУЧАСНОГО СТАНУ І СТРУКТУРИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Бездухов О.А. – старший викладач кафедри географії, туризму та спорту,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

У статті охарактеризовано динаміку, сучасний стан і структуру природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ) Чернігівської області. Для оцінки сучасного стану та геопросторових особливостей розподілу об'єктів ПЗФ Чернігівської області у регіональному розрізі було досліджено кількість і площу територій та об'єктів ПЗФ, а також розраховано та проаналізовано показники заповідності, щільності та концентрації об'єктів ПЗФ для адміністративних районів, здійснено групування регіонів за цими показниками.

Чернігівська область посідає перше місце в Україні за кількістю заповідних територій. Станом на 01.01.2020 мережа природно-заповідних територій Чернігівщини нараховувала 669 об'єктів загальною площею 2624,24 км², що становить 8,23% площі області. Природно-заповідний фонд області складають 8 категорій об'єктів.

Щодо структури природно-заповідного фонду області, то найбільшою кількістю представлених заказників (453, у тому числі 12 загальнодержавного значення), за площею найбільшу частку також мають заказники (44,19% від загальної площі ПЗФ). Встановлено, що об'єкти ПЗФ Чернігівської області поширені нерівномірно. Так, найбільша кількість і площа об'єктів ПЗФ розташована у північній поліській частині області, де збереглися досить великі площі непорушених або мало порушених антропогенним впливом ландшафтів.

Найвищий природно-заповідний потенціал має Козелецький район (найбільший показник заповідності – 31,6%, найбільша площа об'єктів ПЗФ – 844,72 км², найвищий рівень територіальної концентрації об'єктів – 3,862). Найменша кількість (8) і площа (18,49 км²) об'єктів ПЗФ виявлена у Талалаївському районі, а найнижчі показники заповідності та концентрації об'єктів ПЗФ характерні для Борзнянського району.

Проведене дослідження свідчить про великий природно-заповідний потенціал області, який може бути використаний для розвитку різних видів туризму, зокрема екотуризму. Матеріали роботи також можуть бути використані у навчальному процесі та планах розвитку регіональних екологічних і туристичних установ.

Ключові слова: природно-заповідний фонд, геопросторове поширення, показник заповідності, індекс територіальної концентрації.

Bezdukhov O.A. Peculiarities of the dynamics, current state and structure of the nature reserve fund of Chernihiv region

The dynamics, current state and structure of the nature reserve fund (NRF) of the Chernihiv region are characterized. To assess the current state and geospatial features of the distribution of nature reserves of the Chernihiv region in the regional context, the number and area of territories and objects of the NPF were studied; indicators of conservation, density and concentration of NPF objects for administrative districts were calculated and analyzed; the regions were grouped according to these indicators.

Chernihiv region is the first in Ukraine in the number of protected areas. As of 1 January 2020 the network of Chernihiv region nature reserves numbered 669 objects, with a total area of 2624.24 km² which is 8.23% of the area of the region. The NPF of the region consists of 8 categories of objects.

The structure of the NPF of the region is mostly represented by such categories as reserves (453, including 12 of national importance), reserves have the largest share by area (44.19% of the total area of the NPF). It is established that the largest number and area of NPF objects is located in the northern mixed-forest part of the region, where large enough areas of landscapes not affected or little affected by anthropogenic impact have been preserved.

Summarizing the assessment of the current state and geospatial features of Chernihiv region NPF objects distribution in the regional context, it can be noted that Chernihiv region NPF objects are distributed unevenly. Kozelets district has the highest nature reserve potential (the largest reserve index is 31.6% the largest area of NPF objects is 844.72 km² and the highest

level of territorial concentration of objects is 3,862). The smallest number (8) and area (18,49 km²) of NPF objects was found in Talalaiv district, while the lowest indicators of nature reserves and concentration of NPF objects are typical for Borzna district.

The study shows the great nature reserve potential of the region, which in particular can be used for the development of various types of tourism. The materials of the work can also be used in the educational process and development of plans of regional environmental and tourism institutions.

Key words: nature reserve fund, geospatial distribution, reserve index, index of territorial concentration.

Постановка проблеми. Найкращий спосіб збереження природного ландшафту, історичної місцевості, рідкісних видів тварин і рослин, шляхів їхньої міграції – створити на цих територіях об’єкти природно-заповідного фонду. Заповідання природних територій дозволяє вберегти їх від небажаного і невиправданого впливу людини. З огляду на це об’єкти ПЗФ останніми десятиліттями користуються все більшою популярністю для розвитку різних видів туризму, зокрема екотуризму. Для визначення сучасного стану та забезпечення подальшого ефективного розвитку ПЗФ будь-якого регіону необхідно провести аналіз його територіальних і внутрішньоструктурних показників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою оцінки природно-заповідного потенціалу територій займалося чимало науковців. Вітчизняні фахівці розглядали як теоретичні та методологічні аспекти дослідження потенціалу території ПЗФ для цілей розвитку екологічного туризму [2], так і регіональні особливості сучасного стану та геопросторового поширення ПЗФ [5]. Не оминули увагою фахівці і ПЗФ Чернігівської області [1; 6], які здебільшого займалися питаннями охорони природи, територіальної організації, якості функціонування та перспективами розвитку ПЗФ регіону.

Постановка завдання. Мета досліджень полягала у визначенні сучасного стану та геопросторових особливостей розподілу ПЗФ Чернігівської області шляхом розрахунків і порівняння показників заповідності, щільності та концентрації об’єктів ПЗФ для адміністративних районів регіону. При дослідженнях використовувалися статистичні дані Департаменту екології та природних ресурсів Чернігівської обласної державної адміністрації. Основне завдання цієї роботи – визначення особливостей регіонального розподілу об’єктів ПЗФ Чернігівської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чернігівська область посідає перше місце в Україні за кількістю заповідних територій. Перші п’ять об’єктів ПЗФ в області було офіційно створено у 1958 році рішенням Чернігівського облвиконкому, постійно велася робота щодо розширення територій і площ ПЗФ. Але найбільше зростання кількості ПЗФ відбулося у 90-х роках ХХ століття.

На якісно новий рівень розвиток заповідної справи в області піднявся на початку ХХІ століття, коли було створено два національні природні парки (далі – НПП) – Ічнянський (2004 рік) та Мезинський (2006 рік) [6]. За період із 2008 по 2018 роки площа ПЗФ насамперед збільшувалася шляхом розширення площ наявних заповідних територій. Чергові зміни складу територій та об’єктів природно-заповідного фонду, розташованих на території Чернігівської області, відбулися у 2019 році, коли було утворено два ландшафтних заказники місцевого значення та один ландшафтний заказник загальнодержавного значення Мурав’ївський [7] (табл. 1, рис. 1).

Станом на 01.01.2020 мережа природно-заповідних територій Чернігівщини нараховувала 669 об’єктів загальною площею 262424,26 га, що становить 8,23% площі області. Загалом кількість територій та об’єктів ПЗФ в межах області за роки незалежності збільшилася на 106 шт., а їхня площа зросла утричі.

Таблиця 1

Динаміка територій і площа ПЗФ Чернігівської області за період із 1991 по 2020 роки

Рік	На 01.01.1991	На 01.01.1997	На 01.01.2002	На 01.01.2006	На 01.01.2008	На 01.01.2010	На 01.01.2012	На 01.01.2014	На 01.01.2016	На 01.01.2018	На 01.01.2020
Кількість	563	578	647	651	654	654	656	656	662	665	669
Площа, тис. га	84,6	102,7	220,2	221,0	251,9	253,2	253,4	253,4	260,7	261,2	262,4

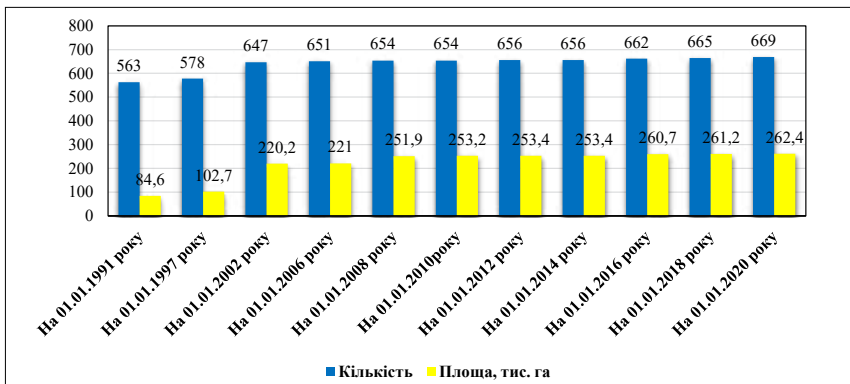


Рис. 1. Динаміка територій і площа ПЗФ Чернігівської області за період із 1991 по 2020 роки

Таблиця 2

Розподіл територій та об'єктів ПЗФ за їхнім значенням, категоріями та типами (станом на 01.01.2020)

Категорії об'єктів ПЗФ	Об'єкти ПЗФ						Відсоток площі окремих категорій до загальної площі ПЗФ
	Загально-державного значення		Місцевого значення		Разом		
	Кількість, од.	Площа, га	Кількість, од.	Площа, га	Кількість, од.	Площа, га	
1	2	3	4	5	6	7	8
Національні природні парки	2	16,00	–	X	2	41988,5	16,00
Регіональні ландшафтні парки	–	32,41	3	85045,35	3	85045,35	32,41
Заказники:	12	44,19	441	105543,64	453	115965,34	44,19
ландшафтні	3	7,14	34	12435,75	37	18748,45	7,14
лісові	–	2,93	39	7693,2	39	7693,2	2,93
ботанічні	4	11,54	98	29244,2	102	30282,2	11,54
загально-зоологічні	1	0,20	–	–	1	515,0	0,20
орнітологічні	–	0,04	4	104,3	4	104,3	0,04
ентомологічні	–	0,02	2	58,0	2	58,0	0,02

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8
іхтіологічні	–	0,02	2	52,7	2	52,7	0,02
гідрологічні	4	22,30	262	55955,49	266	58511,49	22,30
Пам'ятки природи:	7	297,0	130	571,31	137	868,31	0,33
комплексні	1	100,0	–	–	1	100,0	0,04
ботанічні	–	–	94	139,98	94	139,98	0,05
зоологічні	–	–	7	64,3	7	64,3	0,02
гідрологічні	6	197,0	25	344,03	31	541,03	0,21
геологічні	–	–	4	23,0	4	23,0	0,01
Заповідні урочища	–	–	52	17958,26	52	17958,26	6,84
Дендропарки	1	204,7	1	11,9	2	216,6	0,08
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	1	40,0	18	332,9	19	372,9	0,14
Зоологічні парки	1	9,0	–	–	1	9,0	0,003
РАЗОМ	24	52960,9	645	209463,36	669	262424,26	100

Природно-заповідний фонд області складають 8 категорій об'єктів: Ічнянський (площею 9665,8 га) і Мезинський (площею 31035,2 га) національні природні парки, частина національного природного парку «Залісся» (площею 1287,5 га), регіональний ландшафтний парк «Міжрічинський» (78753,95 га), регіональний ландшафтний парк «Ніжинський» (6122,7 га), регіональний ландшафтний парк «Ялівщина» (площею 168,7 га), 453 заказники (12 загальнодержавного значення), 137 пам'яток природи (7 загальнодержавного значення), 19 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва (1 загальнодержавного значення), 52 заповідні урочища, дендропарки «Тростянець» загальнодержавного значення та «Прилуцький» місцевого значення, Менський зоопарк загальнодержавного значення [3] (табл. 2).

Серед об'єктів ПЗФ найбільшою кількістю представлені категорії заказники (453, у тому числі 12 загальнодержавного значення) та пам'ятки природи. Щодо структури ПЗФ області, то за площею найбільшу частку мають заказники (44,19% від загальної площі ПЗФ) та регіональні ландшафтні парки (рис. 2).

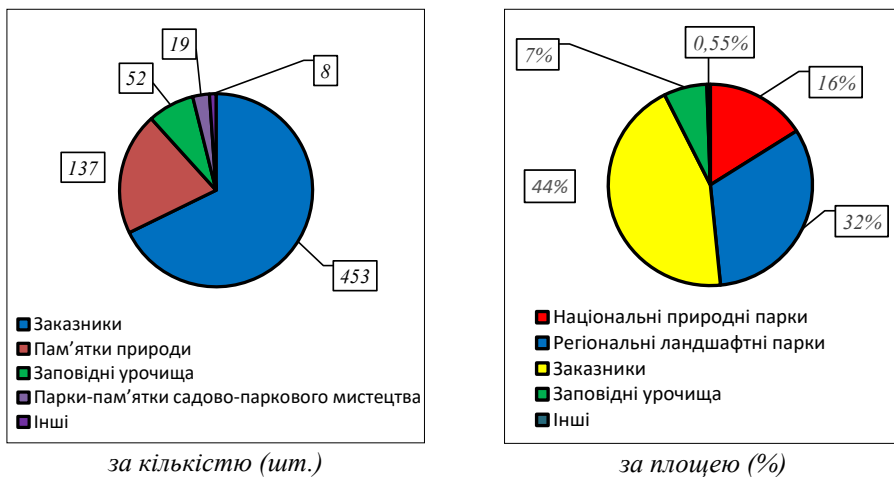


Рис. 2. Структура територій та об'єктів ПЗФ Чернігівської області (станом на 01.01.2020)

Найбільша кількість і площа об'єктів ПЗФ розташована у північній мішано-лісовій частині області, де збереглися досить великі площі непорушених або мало порушених антропогенним впливом ландшафтів [6]. Так, найбільшу кількість об'єктів ПЗФ мають Чернігівський (76 об'єктів разом із Черніговом) і Новгород-Сіверський райони (50 об'єктів), а найбільшу площу – Козелецький (844,72 км²) і Коропський (374,08 км²) райони.

Для подальшого аналізу розподілу об'єктів ПЗФ Чернігівської області у регіональному розрізі було розраховано показники заповідності, щільності та концентрації об'єктів ПЗФ для адміністративних районів. Найчастіше використовують відсоток заповідності території (S_3), який було розраховано за такою формулою:

$$S_3 = \frac{S_{ПЗФ}}{S_{рег}} \times 100\%, \quad (1)$$

де S_3 – показник заповідності; $S_{ПЗФ}$ – загальна площа об'єктів ПЗФ у регіоні, км²; $S_{рег}$ – площа регіону, км².

Таблиця 3

Кількісні показники територій та об'єктів ПЗФ за адміністративними районами Чернігівської області (станом на 01.01.2020)

	Площа районів, км ²	Об'єкти ПЗФ				
		Кількість, шт.	Площа, км ²	Показник заповідності, %	Показник щільності, шт./км ²	Індекс територіальної концентрації
		$S_{рег}$	$Q_{ПЗФ}$	$S_{ПЗФ}$	S_3	$K_{ш}$
Чернігівська область	31903	669	2624,24	8,23	0,021	–
1 Бахмацький	1488	27	32,07	2,16	0,018	0,262
2 Бобровицький	1418	32	56,66	4,00	0,023	0,486
3 Борзнянський	1608	30	20,01	1,24	0,019	0,151
4 Варвинський	590	13	23,90	4,05	0,022	0,493
5 Городнянський	1566	31	100,60	6,42	0,020	0,781
6 Ічнянський	1576	27	162,62	10,32	0,017	1,255
7 Козелецький	2660	36	844,72	31,76	0,014	3,862
8 Коропський	1312	30	374,08	28,51	0,023	3,467
9 Корюківський	1424	28	80,82	5,68	0,020	0,690
10 Куликівський	944	29	66,86	7,08	0,031	0,861
11 Менський	1376	33	74,95	5,45	0,024	0,662
12 Ніжинський	1557	22	102,28	6,57	0,014	0,799
13 Новгород-Сіверський	1804	50	75,42	4,18	0,028	0,508
14 Носівський	1152	23	27,15	2,36	0,020	0,287
15 Прилуцький	1836	35	109,68	5,97	0,019	0,726
16 Ріпкинський	2085	45	126,53	6,07	0,022	0,738
17 Семенівський	1470	30	63,45	4,32	0,020	0,525
18 Сновський	1283	31	108,12	8,43	0,024	1,025
19 Сосницький	916	18	33,31	3,64	0,020	0,442
20 Срібнянський	579	15	20,84	3,60	0,026	0,438
21 Талалаївський	633	8	18,49	2,92	0,013	0,355
22 Чернігівський	2626	76	100,04	3,81	0,029	0,463

Частка площ ПЗФ від площ адміністративних одиниць («показник заповідності») значно відрізняється за регіонами. Найменшою (1–3%) вона є у Бахмацькому, Борзнянському (1,24%), Носівському і Талалаївському районах, що пояснюється їхнім розташуванням у південній лісостеповій частині області, де значно вищий рівень сільськогосподарського освоєння порівняно із північними поліськими районами.

Найбільшим показник заповідності (понад 10%) є в Ічнянському, Козелецькому (31,76%) та Коропському районах, що пояснюється насамперед їхнім розташуванням у межах національних природних парків (табл. 3, рис. 3). У більшості районів показник заповідності коливається в межах від 3 до 9%. За показником заповідності усі адміністративні райони області можна згрупувати у три групи – із низьким, середнім і високим рівнями (табл. 4, рис. 3).

Таблиця 4

Групування районів Чернігівської області за показником заповідності

Адміністративні райони	Показники заповідності, %	Рівень заповідності
Бахмацький, Бобровицький, Борзнянський, Варвинський, Новгород-Сіверський, Носівський, Семенівський, Сосницький, Срібнянський, Талалаївський, Чернігівський	1–5	Низький
Городнянський, Корюківський, Куликовський, Менський, Ніжинський, Прилуцький, Ріпкинський, Сновський	5,1–10	Середній
Ічнянський, Коропський, Козелецький	>10	Високий

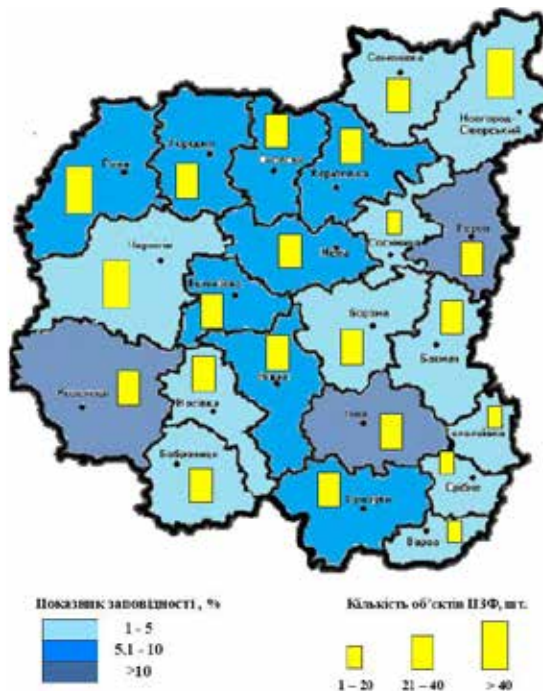


Рис. 3. Територіальний розподіл об'єктів ПЗФ Чернігівської області (станом на 01.01.2020)

Показник щільності об'єктів ПЗФ у розрізі регіонів Чернігівщини було розраховано за такою формулою:

$$K_{щ} = \frac{Q_{ПЗФ}}{S_{рег}}, \quad (2)$$

де $K_{щ}$ – показник щільності об'єктів ПЗФ; $Q_{ПЗФ}$ – кількість об'єктів ПЗФ у регіоні; $S_{рег}$ – площа регіону, км².

Найвищий показник щільності об'єктів ПЗФ спостерігається у Чернігівському і Новгород-Сіверському районах внаслідок найбільшої кількості об'єктів ПЗФ, а також у Куликівському (0,031 шт./км²) та Срібнянському районах, що пояснюється їхньою незначною площею (табл. 3, рис. 3). Найменшою щільність об'єктів ПЗФ (<0,15 шт./км²) є у Ніжинському і Талалаївському районах, де відносно невелика площа поєднується із невеликою кількістю об'єктів, а також у Козелецькому районі, який є одним із найбільших за площею. Для більшості ж районів показник щільності коливається в межах 0,016–0,025 шт./км². За показником щільності об'єктів ПЗФ усі адміністративні райони області можна згрупувати у три групи (табл. 5, рис. 4).

Таблиця 5

Групування районів Чернігівської області за показником щільності

Адміністративні райони	Показники щільності, шт./км ²	Рівень щільності
Козелецький, Ніжинський, Талалаївський	0–0,15	Низький
Бахмацький, Бобровицький, Борзнянський, Варвинський, Городнянський, Ічнянський, Коропський, Корюківський, Менський, Носівський, Семенівський, Сосницький, Прилуцький, Ріпкинський, Сновський	0,016–0,025	Середній
Куликівський, Новгород-Сіверський, Срібнянський, Чернігівський	>0,025	Високий

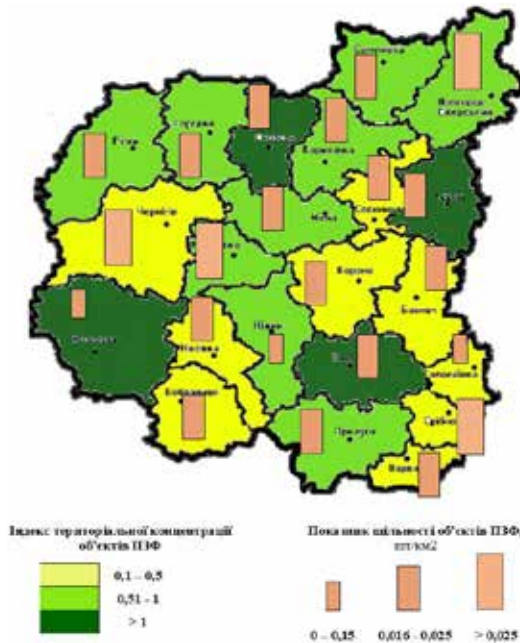


Рис. 4. Концентрація та щільність об'єктів ПЗФ Чернігівської області (станом на 01.01.2020)

Ступінь розвиненості природно-заповідної системи за адміністративними одиницями області характеризує індекс територіальної концентрації (I_K), який було обчислено за такою формулою [4]:

$$I_K = \frac{S_{obl} \times S_{ПЗФр}}{S_{ПЗФобл} \times S_{рег}}, \quad (3)$$

де I_K – індекс територіальної концентрації; $S_{ПЗФр}$ – площа об'єктів ПЗФ окремого адміністративного району; $S_{ПЗФобл}$ – загальна площа ПЗФ області загалом; $S_{рег}$ – площа району; S_{obl} – площа області.

Індекс територіальної концентрації показує концентрацію об'єктів ПЗФ на певній території. Значення індексу більше одиниці свідчить про високу концентрацію об'єктів ПЗФ у певній адміністративній одиниці. Високий рівень територіальної концентрації об'єктів ПЗФ (понад 1) характерний для Ічнянського, Козелецького (3,862), Коропського та Сновського районів. Середній рівень територіальної концентрації об'єктів ПЗФ (0,5–0,99) спостерігається у 9 районах (Городнянський, Корюківський, Куликівський, Менський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Прилуцький, Ріпкинський, Семенівський). Усі інші райони (9) мають низький рівень територіальної концентрації (менше за 0,5). За показником індексу територіальної концентрації усі адміністративні райони області можна згрупувати у три групи (табл. 6, рис. 4).

Таблиця 6

Групування районів Чернігівської області за показником територіальної концентрації об'єктів ПЗФ

Адміністративні райони	Індекс територіальної концентрації	Рівень територіальної концентрації
Бахмацький, Бобровицький, Борзнянський, Варвинський, Носівський, Сосницький, Срібнянський, Талалаївський, Чернігівський	0,1–0,5	Низький
Городнянський, Корюківський, Куликівський, Менський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Прилуцький, Ріпкинський, Семенівський	0,51–1	Середній
Ічнянський, Коропський, Козелецький, Сновський	>1	Високий

Висновки і пропозиції. Із наведеного вище можна зробити такі висновки:

1. Чернігівщина посідає перше місце в Україні за кількістю заповідних територій. За роки незалежності кількість територій та об'єктів ПЗФ в межах області збільшилася на 106 шт., а їхня площа зросла утричі. Станом на 01.01.2020 мережа природно-заповідних територій Чернігівщини нараховувала 669 об'єктів загальною площею 2624,24 км², що становить 8,23% від площі області. ПЗФ області складають 8 категорій об'єктів. Найбільшою кількістю представлені заказники (453, у тому числі 12 загальнодержавного значення), за площею найбільшу частку також займають заказники (44,19% від загальної площі ПЗФ).

2. Об'єкти ПЗФ Чернігівської області поширені нерівномірно. Найбільша кількість і площа об'єктів ПЗФ розташована у північній поліській частині області, де збереглися досить великі площі непорушених або мало порушених антропогенним впливом ландшафтів. Найвищий природно-заповідний потенціал має

Козелецький район (найбільший показник заповідності – 31,6%, найбільша площа об'єктів ПЗФ – 844,72 км², найвищий рівень територіальної концентрації об'єктів – 3,862). Найменша кількість (8) і площа (18,49 км²) об'єктів ПЗФ виявлена у Талалаївському районі, а найнижчі показники заповідності та концентрації об'єктів ПЗФ характерні для Борзнянського району.

3. Проведене дослідження свідчить про досить великий, хоча і нерівномірний склад ПЗФ області, який може бути використаний для розвитку різних видів туризму, зокрема екотуризму. Матеріали роботи також можуть бути використані у навчальному процесі та планах розвитку регіональних екологічних і туристичних установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Барановська О.В., Мирон І.В. Ландшафти Чернігівської області та їхня охорона. *Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту. Серія: Географія. Спец. випуск: Стале природокористування, підходи, проблеми, перспектива.* № 1 (27). 2010. С. 76–80.
2. Добровольська Н.В., Кандиба Ю.І. Передумови розвитку екологічного туризму в Україні на основі використання об'єктів природно-заповідного фонду. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки.* № 4. 2016. С. 106–111.
3. Екологічний паспорт Чернігівській області 2019 року. Чернігів : Департамент екології та природних ресурсів Чернігівської облдержадміністрації. 2020. 257 с.
4. Корнус А.О., Корнус О.Г. Охорона природи. Основи раціонального природокористування: практикум : навчально-методичний посібник для виконання практичних завдань. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2013. 40 с.
5. Лебедева Н.І., Петриченко В.В., Компанієць А.В. Сучасний стан і показники динаміки природно-заповідного фонду Запорізької області. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Біологічні науки.* № 1. 2016. С. 159–167.
6. Мирон І.В. До питання ефективності функціонування природно-заповідного фонду Чернігівської області. *Фізична географія та геоморфологія.* Т. 79, № 3. 2015. С. 120–124.
7. Департамент екології та природних ресурсів Чернігівської обласної державної адміністрації. Перелік об'єктів природно-заповідного фонду Чернігівської області станом на 01.01.2020. URL: <http://eco.cg.gov.ua/index.php?id=16893&tp=1&pg>.